

Anna RÓŻAŃSKA-MAZURKIEWICZ, Małgorzata KACZYŃSKA

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Warszawa, Polska
e-mail: anna_rozanska@sggw.pl, malgorzata_kaczynska@sggw.pl

KAPLICZKI I KRZYŻE W MIEJSKIM KRAJOBRAZIE WARSZAWY

ROADSIDE SHRINES AND CROSSES IN WARSAW URBAN LANDSCAPE

Słowa kluczowe: kapliczki, krzyże, Warszawa, krajobraz miejski, Ursynów

Key words: roadside shrines, crosses, Warsaw, urban landscape, Ursynów district

Streszczenie

Tradycja stawiania w krajobrazie polskim kapliczek czy krzyży znana jest od początków chrześcijaństwa. Z upływem czasu forma i treść kapliczek, krzyży doskonalila się. Także i miejsce usytuowania stawało się charakterystyczne dla konkretnej kapliczki, wiązało się z jej formą i treścią. Krzyże stawiano na rozstaju dróg, a kapliczkę z figurą św. Jana Nepomucena lokalizowano nad wodą. Zmiany w krajobrazie wynikające z silnej jego urbanizacji spowodowały zatarcie dawnych tradycyjnych lokalizacji kapliczek i krzyży.

Celem artykułu jest ukazanie dawnego i współczesnego kontekstu krajobrazowego dla kapliczek zlokalizowanych w miejskim krajobrazie Warszawy oraz określenie czy i jak zmieniło się postrzeganie tych znaków *sacrum* w dzisiejszych uwarunkowaniach funkcjonowania miasta.

Abstract

Tradition of placing roadside shrines and crosses in the Polish landscape is well known since the beginning of the Christianity. In the course of time, a form and meaning of the roadside shrines and crosses have been improved. Also their localization has become characteristic for particular shrine, associated with the form and content. The crosses were placed in the crossroads and the shrine with the statue of St. John Nepomucen was localized by the water. Changes in the landscape resulted from the intense urbanization process have blurred traditional localization of the roadside shrines and crosses.

*The aim of the article is to present former and present landscape context for the roadside shrines localized in Warsaw urban landscape and to determine how perception of these *sacrum* signs has been changed in contemporary functional condition of the city.*

WPROWADZENIE

Kapliczki i przydrożne krzyże są nieodłącznym elementem polskiego krajobrazu, tak oczywistym, że rzadko rozważa się przyczyny ich powstania. Trudno też jest jednoznacznie ustalić okoliczności i czas ich pojawienia się w krajobrazie naszego kraju. Różne są także powody i intencje, dla których je stawiano czy to w pobliżu wsi, czy na rozstaju dróg, czy w lesie, na miedzy wśród pól czy na przydrożnym drzewie (Seweryn, 1958). Kapliczki wznoszono z wdzięczności za otrzymane łaski, w podziękowaniu za uleczenie z choroby, za uchronienie od niszczących żywiołów czy zarazy, ale także dla okazania skruchy i pokuty. Stawiano je jako materialny wyraz modlitwy za dusze niewinnie zamordowanych, jako święte znaki upamiętniające miejsca zgonu i spoczynku ludzi nieznanych. Kapliczki i krzyże to swoiste dzieła sztuki, o niepowtarzalnym charakterze i kolorycie, najczęściej wykonywane przez miejscowych, ludowych artystów. Zauważalny jest także znaczący wpływ cech poszczególnych regionów Polski na specyfikę w lokalizacji, formie i treści, a także wystroju artystycznym kapliczek. Stąd też wynika duża zmienność ich formy oraz detali architektonicznych.

We współczesnym krajobrazie wiejskim lokalizacja kapliczek w kontekście kulturowym i krajobrazowym nadal jest czytelna. Jako ważny element dziedzictwa kulturowego, są one także czynnikiem kształtującym zrównoważony rozwój wsi (Róžańska, Milecka, 2004). Nieco inaczej jest w krajobrazie miejskim. Tu siła urbanizacji, presja zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej, rozwój komunikacji spowodowały daleko idące zmiany w krajobrazie. Kapliczki i przydrożne krzyże wchłonęło miasto, zacierając ich pierwotne relacje z krajobrazem. Nawet jeśli utrzymana została dawna lokalizacja kapliczek, to zmianie uległo ich otoczenie, a tym samym kontekst krajobrazowy.

Artykuł ma na celu ukazanie dawnego i współczesnego kontekstu krajobrazowego kapliczek zlokalizowanych na terenie Warszawy. Lokalizację kapliczek w aspekcie historycznym wykonano dla obszaru całego miasta, natomiast te, dotyczące współczesności wykonane zostały na obszarze Ursynowa, południowej dzielnicy Warszawy. W badaniach przyjęto metodę analizy formalnej i fenomenologicznej. Obecnie na terenie dzielnicy Ursynów znajdują się 34 kapliczki, z których 21 to krzyże, a 13 to kapliczki, w większości poświęcone Matce Bożej.

Istotnym dla prowadzonych badań jest określenie definicji kapliczki przydrożnej. W literaturze przytaczane są różne definicje kapliczek jak również dość zróżnicowane są ich typologie (Seweryn, 1958; Róžańska, Krogulec, 2002). W niniejszej pracy przyjęta została współczesna definicja, według której: „kapliczka przydrożna to niewielka budowla kultowa wznoszona w celach wotywnych, dziękczynnych, obrzędowych itp., w formie wolno stojącego domku, wieżyczki z wnękami, figury na słupie, ozdobnej skrzynki na drzewie” (Słownik terminologiczny sztuk pięknych, 1996). W świetle tej definicji krzyż jest szczególną formą kapliczki.

KAPLICZKI W KRAJOBRAZIE DAWNEJ WARSZAWY

Kapliczki obecne były w krajobrazie Warszawy od najdawniejszych czasów. Lokalizowano je przede wszystkim wzdłuż głównych gościńców dojazdowych do miasta, na skraju przydrożnych wiosek i osad, przy przeprawach przez Wisłę (Sobieszczański, 1857). Założeniem sakralnym na skalę urbanistyczną była droga krzyżowa założona na fragmencie najstarszego gościńca z Czerska do Warszawy (ryc. 1).

Ryc. 1. Kalwaria Ujazdowska na planie Warszawy Hübnera z 1740 r.

Źródło: Atlas historyczny Warszawy, 1999.

Fig. 1. Ujazdowska Calvary on the plan of Warsaw by Hübner, 1740.

Source: Historical Atlas of Warsaw, 1999.

Fundatorami drogi krzyżowej, zwanej też Kalwarią Ujazdowską byli August II Mocny i August III Sas. Projekt wykonał królewski architekt Joachim Daniel Jauch, a prace prowadzone były w latach 1724-1731. Droga Krzyżowa rozpoczynała się w miejscu obecnego placu Trzech Krzyży. Jej początek wyznaczały dwa kamienne obeliski zwieńczone krzyżami pasyjnymi, ustawione po obu stronach drogi (fot. 1). 28 kaplic drogi krzyżowej rozmieszczonych było wzdłuż drogi (obecna aleja Ujazdowska) biegnącej w kierunku zamku Ujazdowskiego. Ostatnia kaplica Grobu Pańskiego była

Fot. 1. Dwa obeliski na początku dawnej Kalwarii Ujazdowskiej, stan współczesny.

Photo 1. Two obelisks at the beginning of the Ujazdowska Calvary, contemporary state.

większa od pozostałych, a jej forma nawiązywała do kaplicy w Jerozolimie. Zwieńczeniem drogi krzyżowej miał być kościół Zmartwychwstania Pańskiego zlokalizowany za zamkiem Ujazdowskim, którego jednak nigdy nie wzniesiono. Kalwaria Ujazdowska przetrwała do końca XVIII w.

Pojedyncze kapliczki lokowano także wzdłuż innych traktów dojazdowych do miasta. Od zachodniej strony, na Woli ustawiano liczne kapliczki przy gościńcu (obecnie ulice Wolska i Górczewska, wzdłuż których dziś stoi kilka kapliczek przydrożnych), ale też przy drodze prowadzącej na pola elekcyjne Woli. Do dziś zachowała się kapliczka datowana na 1868 rok, stojąca na tle bloków mieszkalnych przy ulicy Elekcyjnej. Także na gościńcu piaseczyńskim (obecnie ulica Puławska) znajdowało się wiele kapliczek. Najstarsza zachowana do dziś pochodzi z końca XIX w. Kapliczki stawiano także w obrębie miasta. Jedną z najstarszych jest kapliczka wotywna Matki Bożej Passawskiej z 1683 r. Figurę Matki Bożej wykonał Józef Szymon Belotti, nadworny architekt króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego i później Jana III Sobieskiego wzorując się na obrazie Matki Boskiej Wspomożenia Lucasa Cranacha Starszego z około 1540r. Belotti ufundował tę kapliczkę jako podwójne wotum wdzięczności. Najpierw za uratowanie jego rodziny od zarazy czarnej ospy, która nawiedziła Warszawę w 1677 r., a później także jako osobisty dar dla Króla Jana III Sobieskiego będący wyrazem wdzięczności za wiktoryę wiedeńską (fot. 2). Z inicjatywy Józefa Wandalina Mniszcha i jego żony Konstancji w 1733 r. wzniesiona została kapliczka św. Jana Nepomucena, którą ustawiono przed bramą pałacu fundatorów (obecnie ulica Senatorska). Kapliczka ta zachowała się do dnia dzisiejszego (fot. 3).

Fot. 2. Kapliczka Matki Bożej Passawskiej, stan obecny.

Photo 2. Roadside shrine of Matka Boża Passawska, contemporary state.

Fot. 3. Kapliczka św. Jana Nepomucena przy ulicy Senatorskiej, stan obecny.

Photo 3. Roadside shrine of St. John Nepomucen in Senatorska street, contemporary state.

Tradycja stawiania kapliczek w Warszawie była żywa i później, w wieku XIX, a także w okresie międzywojennym. Okres hitlerowskiej okupacji był to czas wyjątkowo okrutny dla Warszawy i jej mieszkańców. Pomocną w tym trudnym okresie była wiara i nadzieja pokładana w Bogu. Materialnym wyrazem tej wiary stały się kapliczki powstające w różnych częściach miasta. Przede wszystkim lokalizowano je

w sąsiedztwie domów mieszkalnych, na podwórkach, parkanach czy ścianach domów (Bohdziewicz, Stopa, 2011). Były skromne, często niepozorne, umieszczone tak, że wtapiały się w otoczenie i trudno było je zauważyć od razu. Do dnia dzisiejszego tego typu kapliczki zachowały się w śródmieściu Warszawy, w tak zwanych podwórkach studniach oraz na Pradze, gdzie i obecnie stanowią wyróżnik praskiego krajobrazu zabudowy osiedlowej, a zwłaszcza przedwojennych podwórek (fot. 4).

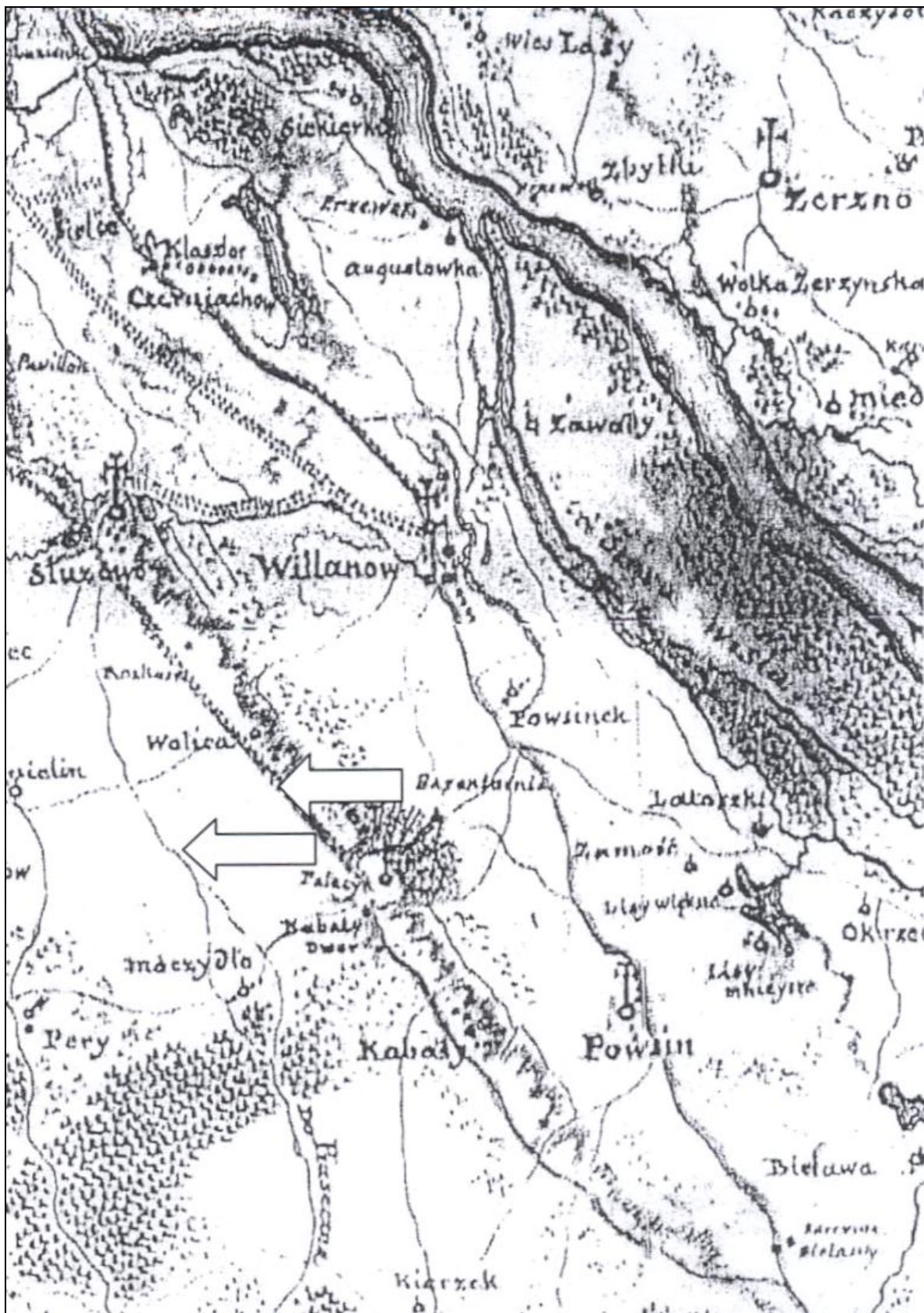

Fot. 4. Kapliczki na warszawskiej Pradze, stan współczesny.
Photo 4. Shrines in Warsaw (Praga district), contemporary state.

KAPLICZKI WE WSPÓŁCZESNYM KRAJOBRAZIE URSYNOWA

Dzielnica Ursynów położona jest w południowej części miasta. Obecna ulica Puławska to dawny trakt prowadzący z Warszawy do Piaseczna, biegnący z Mokotowa przez Służewiec, mijający Jemielin (dzisiejszy Imielin) po jego wschodniej stronie i ciągnący się w kierunku Dąbrówki i Pyr. Ulica Nowoursynowska, z wyłączeniem odcinka na wysokości ulicy Ciszewskiego, to jeden ze szlaków traktu prowadzącego z Warszawy przez Jeziornę do Czerska, wytyczonego równoległe do Skarpy Warszawskiej. Stanowiła ona również główny trakt łączący rezydencje ulokowane na skarpie (Natolin, Ursynów i Gucin) oraz ówczesne istniejące wsie i folwarki (ryc. 2).

Podobnie, jak i w dawnych czasach, dziś także szlaki te stanowią ośnię układu komunikacyjnego tej części Warszawy. Mimo, że system ulic na terenie Ursynowa budują w przeważającej mierze ciągi komunikacyjne wytyczone wraz z budową osiedli wielorodzinnych i bloków mieszkaniowych pod koniec lat 70. ubiegłego wieku, to w dzisiejszym krajobrazie dzielnicy czytelne są również układy przestrzenne dawnych wsi, takich jak Służew czy Wolica. Pomimo wprowadzanej tam współczesnej zabudowy, zachowany został przebieg głównych dróg wewnątrz wsi.

Ryc. 2. Układ dawnych dróg w rejonie dzisiejszej dzielnicy Ursynów, według planu Karola de Perthées z 1783 r. *Źródło: Atlas historyczny Warszawy, 1999.*

Fig. 2. The system of the old roads in the vicinity of contemporary Ursynów district according to the plan of Karol de Perthées, 1783. *Source: Historical Atlas of Warsaw, 1999.*

Przykładem może być obecna ulica Fosa na terenie dawnej wsi Służew czy ulice Kosowa i Orszady, stanowiące główne drogi dawnej wsi Wolica.

W krajobrazie Ursynowa dominuje zabudowa mieszkaniowa wielorodzinna, ujęta w czytelne kwartały urbanistyczne, budowane systematycznie od lat 70. XX w. W części tak zwanego Starego Ursynowa, którego osnową jest ulica Nowoursynowska zachowała się zabudowa jednorodzinna. W dość zwartej strukturze zabudowy dzielnicy zlokalizowanych jest 21 krzyży i 13 kapliczek. Ich forma jest dość zróżnicowana. Krzyże najczęściej są drewniane. Niektóre posiadają figurę ukrzyżowanego Jezusa i zawieszoną niewielką skrzynkę z figurą Matki Bożej. Kapliczki w większości są murowane, zwieńczone metalowym krzyżem. Rzadziej spotykane są kapliczki, na których cokole umocowana jest kamienna figura świętego. Czas ich powstania w większości przypadków jest trudny do ustalenia, gdyż jedynie pojedyncze kapliczki mają umieszczoną datę ich wzniesienia, na niektórych podana jest data renowacji, a większość jest niedatowana. Występują w bardzo różnych miejscach. Większość z nich usytuowana jest przy dawnych gościńcach dojazdowych, inne znajdują się na granicy osiedli mieszkaniowych, jeszcze inne w sąsiedztwie wody. Jednak najwięcej kapliczek, bo aż 17 zlokalizowanych jest na skrzyżowaniach dróg. Wśród nich zdecydowanie przeważają krzyże (jest ich 12), które jak za dawnych czasów stoją na rozstaju dróg (fot. 5). W innym miejscu niż skrzyżowanie ustawionych jest 9 krzyży i 8 kapliczek. Krzyże usytuowane są przy drogach, wśród zabudowy osiedlowej, na kampusie SGGW, a także przy wejściu do rezerwatu na skarpie ursynowskiej. Kapliczki, w większości poświęcone Matce Bożej, stoją wśród zabudowy mieszkaniowej, nad wodą, towarzyszą kościołom, zawieszane są na drzewie lub na domu (fot. 6).

Kapliczki znajdujące się na terenie dzielnicy Ursynów, jak wspomniano wyżej posadowione przy dawnych gościńcach, podkreślają stary układ komunikacyjny tego rejonu Warszawy. Uwagę zwraca także usytuowanie dużej liczby kapliczek w sąsiedztwie dawnych osad i folwarków dzisiejszego Ursynowa. To właśnie te obszary dzielnicy najdłużej zachowały charakter podmiejskiej wsi, jak np. Wolica czy Służew. Tu także przetrwało najwięcej kapliczek i krzyży. Warto podkreślić, że nie są one jedynie biernym elementem współczesnego krajobrazu, ale wpisują się w życie mieszkańców, gdyż nadal służą im jako miejsce spotkań modlitewnych (fot. 7). Mieszkańcy dbają o ich stan techniczny, przeprowadzają renowacje, ozdabiają wstążkami i kwiatami.

W obrębie zabudowy osiedli wielorodzinnych Ursynowa również znajdują się elementy małej architektury sakralnej. Występują przy dawnych traktach historycznych, bądź nowo poprowadzonych drogach, jak choćby aleja Komisji Edukacji Narodowej czy Rodowicza „Anody”. Zlokalizowane są na terenie dawnych wsi lub osad włączonych w obszar dzielnicy miejskiej w latach 70. XX w. O kapliczki te troszczą się mieszkańcy nowych osiedli, dbając o ich wystrój i renowację. Tradycja stawiania kapliczek przez mieszkańców Ursynowa nadal jest kultywowana, o czym świadczyć może kapliczka postawiona w 1996 r. jako wotum wdzięczności za nawiedzenie Służewa przez Matkę Bożą Fatimską.

Fot. 5a, b, c. Kapliczki na skrzyżowaniu dróg.
Photo 5a, b, c. Shrines of the crossroads.

Fot. 6. a) Krzyż u wejścia do rezerwatu Skarpa Ursynowska,
 b) Kapliczka na domu przy ulicy Nowoursynowskiej.
Photo 6. a) The cross at the entrance to the reserve Ursynowska Escarpment,
 b) The shrine at the house in Nowoursynowska street.

Fot. 7. Zawieszona na kapliczce informacja o nabożeństwie majowym, w którym uczestniczyć będzie także proboszcz parafii.
Photo 7. Information about May celebration which will involve the parish, hanging on the shrine.

PODSUMOWANIE

Kapliczki i krzyże przydrożne, oprócz walorów estetycznych, to także ważna informacja o historii krajobrazu i społeczności go zamieszkującej. Upamiętniają bowiem znaczące wydarzenia z życia mieszkańców, wskazują przebieg historycznych dróg, zasięg dawnych osad, wskazują miejsca istotne dla mieszkańców, uświęcone poprzez fakt postawienia elementu sakralnego. Znaczenie kulturowe, religijne a także krajobrazowe kapliczek usytuowanych w rejonie dzisiejszej dzielnicy Ursynów nadal jest czytelne. Najbardziej narażony na zniekształcenie jest kontekst krajobrazowy. Presja urbanizacji, zabudowy i lokalizacji nowych inwestycji w sąsiedztwie dróg powoduje zatracenie dawnego kontekstu kapliczki przydrożnej jako drogowiska. Dziś często trudno ją zauważyć w sąsiedztwie domów, latarni, słupów sygnalizacji świetlnej czy przydrożnych reklam (fot. 8).

Fot. 8. Współczesny kontekst krajobrazowy przydrożnych kapliczek Ursynowa.

Photo 8. Contemporary landscape context of roadside shrines in Ursynów district.

LITERATURA

- Atlas historyczny Warszawy. Wybrane źródła kartograficzne, 1999, red. A. Jankiewicz, P. Wespiański, M. Witecki. Miasto Stołeczne Warszawa, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Warszawa.
- Bohdziewicz A.B, Stopa M., 2011: Kapliczki warszawskie. Wydawnictwo Dom Spotkań z Historią, Warszawa.
- Różańska A., Milecka M., 2004: Studzianna-Poświętne, tradycje kulturowe czynnikiem kształtującym zrównoważony rozwój wsi, Architektura Krajobrazu. Studia i Prezentacje, nr 3-4: 4-7.
- Seweryn T., 1958: Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych, 1996, PWN, Warszawa.
- Sobieszczański J. M., 1857: Przewodnik po Warszawie, Nakładem Gazety Codziennej, Warszawa.

Wszystkie fotografie: A. Różańska-Mazurkiewicz.
All photos: A. Różańska-Mazurkiewicz.